

Elanikkonna tüpoloogia lähtuvalt inimeste suhestumisest usu ja moraali teemadesse

Laur Lilleoja

Abstract Population Typology Based on Attitudes Towards Religion and Morality

The aim of this study was to map the typical religious and moral worldviews of Estonians. Five distinct types of individuals were identified, which can be grouped into three main categories: devout and spiritual people (Types I and II, 27%), those clearly opposed to religion (Type III, 31%), and those indifferent to religion (Types IV and V, 42%).

The analysis showed that the religious identity of respondents in Types I, II, and III matched well with their value structures, while the patterns were less clear for Types IV and V. This confirms that it is easier to define religious identity with a structured worldview, whereas about 40% of respondents do not fit clearly into any category.

It was found that conservative and religious individuals are generally more satisfied with life, while conservative and non-religious individuals tend to be less satisfied. There is also a strong correlation between religious-moral worldviews and supernatural experiences – devout and especially spiritual individuals are significantly more likely to have such experiences, while the likelihood is almost nonexistent for secular individuals.

Among non-religious respondents, there is a notable portion who can be associated with vicarious religion – they consider faith and the church institutionally important, but do not personally practice any form of faith.

Keywords: religious identities, latent class analysis, moral understandings.

Sissejuhatus

Inimene teeb pidevalt valikuid – olgu need siis teadlikud või alateadlikud. Need valikud on tihedalt seotud inimese sisemiste hoiakute ja motiividega. Olles osa sotsiaalsest keskkonnast, kujundavad antud käitumismustrid ka laiemate gruppide arusaamu, mis omakorda determineerivad ühiskondlikke protsesse. Teadlased räägivad siinkohal sageli alusväärtustest (Rokeach 1973; Schwartz ja Bilsky 1987), mis esindavad üldisi kultuurilisi määratlusi sellest, mis on õige, moraalne ja ihaldusväärne või ka oluline.

Moraalsete ja religioosete tõekspidamiste kaudu on inimese väärtusstruktuur otseses seoses tema usulise identiteediga, mis võib väljenduda ka läbi vastandumise või eiramise. Kui ajalooliselt on religiooniuuringutes religiooset maailmapilti kaardistatud erinevate skaaladega, mis on suunatud kas erinevate religioossuse dimensioonide (Fukuyama 1960; Allport ja Ross 1967; Glock ja Stark 1970) mõõtmisele või sisaldavad eelnevalt defineeritud identiteete (nt *kristlane, moslem, juut, ateist, vaimne, kuid mitte religioosne jne*), siis üha enam on inimesi, kelle (religiooniga seotud) maailmavaade ei sobitu selgelt defineeritud usulistele skaaladele või kes peavad omaks samaaegselt mitmeid identiteete. Valdavalt viidatakse siinkohal mittereligioossetele¹ (Thiessen ja Wilkins-Laflamme 2017) või ka religiooselt üksikõiksetele (Rommel 2017), kes on tegelikkuses väga erinevate arusaamadega inimesed (Lee 2014; Lindeman *et al.* 2019). Pew Research Centeri uurimiskeskuse uuringu järgi moodustasid 2018. aastal Lääne-Euroopas mittereligioossed inimesed sisuliselt sama suure osa elanikkonnast kui need, kes identifitseerisid end kristlasena (Pew Research Center 2018).

Üheks võimaluseks, kuidas selge usulise identiteedi probleemi ületada, on mitte lähtuda sellest, kuidas indiviid end ise määratleb, vaid pigem keskenduda maailmavaate aluseks olevatele hoiakutele ja tõekspidamistele, ehk teisisõnu vastajate väärtussüsteemile. Antud lähenemise rakendamine populatsiooni tasemel võimaldab moodustada laiema maailmavaatelise tüpologia, mis on kokkuvõttes sisukam rekonstruktsioon nii indiviidide kui ka laiemate ühiskonnagruppide maailmatunnetusest.

¹ Ingliskeelses kirjanduses kasutatakse siinkohal tavaliselt termineid „nonreligious“ või „nones“.

Analoogset lähenemist on Eesti kontekstis rakendanud sotsioloog Andrus Saar, analüüsid 2010. aasta „Elust, usust ja usuelust“ uuringus sisaldunud eestimaalaste usu ja moraaliga seotud hoiakuid (Saar 2012). Antud uuringus jõudis ta järgneva viiel eristuva inimtüübil põhineva tüpoloogiani.

- I inimtüüp:** väga täpselt ja selgelt religioosselt määratletud maailmapildiga inimene (33% analüüsitutest).
- II inimtüüp:** elulistes moraaliküsimustes liberaalsete, muudes küsimustes konservatiivsete vaadetega inimene (23% analüüsitutest).
- III inimtüüp:** valikuliste moraalikriteeriumitega ja teispoolsusesse ning hingemaailma skepsisega suhtuv inimene (22% analüüsitutest).
- IV inimtüüp:** liberaalsete moraalsete seisukohtadega oma usku omav inimene, kes usub teispoolsusesse, aga Jumalal on tema elus väga väike roll (12% analüüsitutest).
- V inimtüüp:** moraaliküsimustes kõige liberaalsem ja teispoolsusesse ning hingemaailma kõige skeptilisemalt suhtuv inimene (10% analüüsitutest).

Antud analüüs pakkus iga tüübi kirjeldust ning ka sotsiodemograafilist läbilõiget, kuid ei vaadeldud seda, kuidas antud tüpoloogia seostub muude hoiakute või eluvaldkondadega. Samuti võib antud uurimuse puuduseks pidada asjaolu, et analüüsist olid välja jäetud vastajad, kes ei osanud kõigile moraalil ja usuga seotud küsimustele vastata. Viimast võib aga mittereligioossete vastajate puhul tõlgendada kui sisulist vastust, mida tuleks tüpoloogia moodustamisel pigem arvesse võtta.

Käesoleva analüüsi eesmärk on rakendada analoogset lähenemist „Elust, usust ja usuelust 2020“ tulemuste interpreteerimisel, tuvatamaks tänase Eesti tüüpilisemad usulis-moraalsed maailmapildid ja uurimaks nende mõju indiviidi subjektiivsetele tajudele (eluga rahulolu ja üleloomulike kogemuste tajumine) ning hoiakutele (suhtumist kohustuslikku usundiõpetusse ning valmidus panustada vabatahtlikuna). Arvestades viimasel kümnendil aset leidnud ühiskondlikke protsesse, on tõenäoline, et muutused on mõjutanud eestimaalaste usulisi aga ka moraalset hoiakuid. Seetõttu võib eeldada, et varasemalt defineeritud inimtüübid ei pruugi samal kujul või sarnastes proportsioonides enam eksisteerida.

Metoodika

Nagu juba mainitud, tugineb käesolev artikkel uuringu „Elust, usust ja usuelust 2020“ andmetele.

Elanikkonna tüpologia aluseks on kaks küsimuste plokki, millest esimene mõõdab vastajate hoiakuid erinevate nähtuste ja tegevuste moraalse aktsepteeritavuse suhtes ning teine kaardistab vastajate uskumusi ja tõekspidamisi. Järgnevalt toome välja konkreetset küsimuste sõnastused ning skaalad.

1. Erinevate nähtuste ja tegevuste moraalne aktsepteeritavus

- a. Abielulahutus
- b. Eutanaasia
- c. Inimese kloonimine
- d. Vaba kooselu ehk vabaabielu
- e. Abielueelsed seksuaalsuhted
- f. Samasooliste seksuaalsuhted
- g. Abielurikkumine / truudusetus kooselus
- h. Abort
- i. Surmanuhtlus

Antud küsimuste puhul kasutati 10-punkti skaalat (1 – kindlasti ei tohiks olla aktsepteeritav, 10 – kindlasti võiks olla aktsepteeritav), lisaks oli võimalik ka märkida, kui arvamus puudus.

2. Nõustumine või mittedõustumine erinevate uskumuste ja tõekspidamistega

- a. Elu on ainult juhuste jada
- b. Inimese iseloomu ja saatust mõjutab tähtede ja planeetide seis tema sünnihetkel
- c. Palve abil on võimalik haigustest tervendatud saada
- d. On tõenäoline, et inimese hing sünnib pärast surma siia maailma uuesti kellegi teisena (reinkarnatsioon)
- e. Usun, et Jeesus Kristuse ristisurm lunastas inimkonna
- f. Mõnedel sensitiivsetel inimestel on võime haigeid tervendada
- g. Olen tundnud Jumala juhatust ja mõju oma elus
- h. Jeesus Kristus oli ajalooline isik
- i. Esivanemate hinged võivad meid külastada

- j. Mul on talisman või muu tähenduslik ese, mis mind kaitseb
- k. On olemas inglid, kes kaitsevad meid
- l. Minu suhe Jumalaga on isiklik ja ei vaja tuge kirikult
- m. Inimhinge eksistents jätkub ka pärast surma

Antud küsimuste puhul kasutati 4-punktist skaalat (1 – üldse ei ole nõus, 2 – pigem ei ole nõus, 3 – pigem nõus, 4 – täiesti nõus) ning vastaja võis ka märkida „raske öelda“.

Analüüsist jäeti välja vastajad, kellel puudus vastus vähemalt ühele eelpool nimetatud 22 indikaatorist (202 vastajat)² või kes olid läbivalt kasutanud vastusevarianti „arvamus puudub“ või „raske öelda“ (79 vastajat)³. Lõplikku analüüsi kaasati seega 719 vastajat.

Analüüsi teises osas kasutame regressioonimudeleid, kuhu kaasame lisaks ka erinevaid sotsiodemograafilisi taustatunnuseid:

- sugu: 1 – mees / 2 – naine
- rahvus: 1 – eestlane / 2 – muu rahvus
- haridus: 1 – alg- või põhiharidus / 2 – kutse- või keskharidus / 3 – kõrgharidus
- koguduslik kuuluvus: 1 – ei kuulu kogudusse / 2 – kuulub kogudusse

Analüüsi läbiviimisel on kasutatud rakendustarkvara R versiooni 4.2.2 ja lisapaketti polCA (Linzer ja Lewis 2007).

Latentsete klasside analüüs

Käesoleva analüüsi keskseks osaks on elanikkonna tüpoloogia loomine, milleks leidub statistikas rida erinevaid meetodeid. Eelnevalt viidatud varasemas analoogses uuringus (Saar 2012) rakendati k-keskmiste klasteranalüüsi, mida võib pidada üheks populaarsemaks klassifitseerimise meetodiks. Antud meetodi üheks kitsenduseks on

² Kuna vastus puudus, siis ei olnud teada, kas vastajal puudus arvamus või oli küsimus lihtsalt vahele jäetud.

³ Iseseisvalt administreeritavate küsitluste puhul on levinud probleemiks nähtus, kus vastaja valib kognitiivse pingutuse vähendamiseks läbivalt sama skaala punkti või kasutab võimaluse „ei oska öelda“ vastuse varianti (Revilla, Zavala-Rojas ja Saris 2016). Tulenevalt küsimuste sõnastusest eeldame, et vastaja peaks omama arvamust vähemalt pooltel juhtudel, enamate puudevastuste korral käsitleme vastuseid ebausaldusväärsetena.

eeldus, et kasutatavad andmed on struktureeritud pidevate tunnustena, mis ei ole sobilik juhul, kui on soov kaasata ka neid küsitletuid, kes ei osanud vastata või kellel arvamus puudus. Käesoleva analüüsi kontekstis võib sobivamaks lähenemiseks pidada *latentsete klasside analüüsi* (*latent class analysis*; edaspidi LCA; Lazarsfeld ja Henry 1968), mida on kasutatud ka teistes sarnastes uuringutes (Lindeman *et al.* 2019).

LCA eelduseks on teatud varjatud klasside olemasolu (antud juhul usu ja moraaliga seotud hoiakutel põhinevad maailmavaatelised elanikkonna grupid), mida võib ka iseloomustada kui inimtüüpe. Erinevalt näiteks (k-keskmiste) klasteranalüüsist võimaldab LCA kasutada kategooriaalseid tunnuseid ning kuna tegemist on mudelipõhise lähenemisega, on võimalik hinnata statistiliselt ka mudeli sobivust ning prognoosida tõenäosust, millega vastaja konkreetse klassi kuulub (Muthén ja Muthén 2000). Kuivõrd sama vastaja võib erineva tõenäosusega kuuluda ka mitmesse klassi, on analüüsi lihtsustamiseks iga vastaja paigutatud vaid sellesse gruppi, kuhu ta kõige suurema tõenäosusega kuulub.

Varasemad Eestile keskendunud uuringud on viidanud kolme kuni viie usu ja moraaliga seotud klatri või inimtüübi eksisteerimisele (Saar 2012; Lilleoja 2021). Sellega seondult testisime LCA mudelit nii kolme, nelja kui ka viie klassi peal.

Järgnev tabel kirjeldab kahte peamist LCA mudelite sobivust iseloomustavat kriteeriumit (logaritmilise tõenäosuse⁴ ja Akaike teabe kriteeriumi AIC⁵) kolme, nelja ja viie klassi puhul. Mõlemat kriteeriumit arvesse võttes on parimaks tulemuseks viieklassiline lahendus, ehk antud analüüsile tuginedes eksisteerib Eesti ühiskonnas usu ja moraaliga seotud tõekspidamistele tuginevalt viis eristuvat inimtüüpi.

⁴ Logaritmiline tõenäosus mõõdab seda, kui hästi mudel ennustab vaatlusandmeid. Kõrgem väärtus näitab paremat sobivust.

⁵ AIC tasakaalustab mudeli sobivust ja keerukust. Madalamad AICi väärtused näitavad paremat tasakaalu sobivuse ja keerukuse vahel.

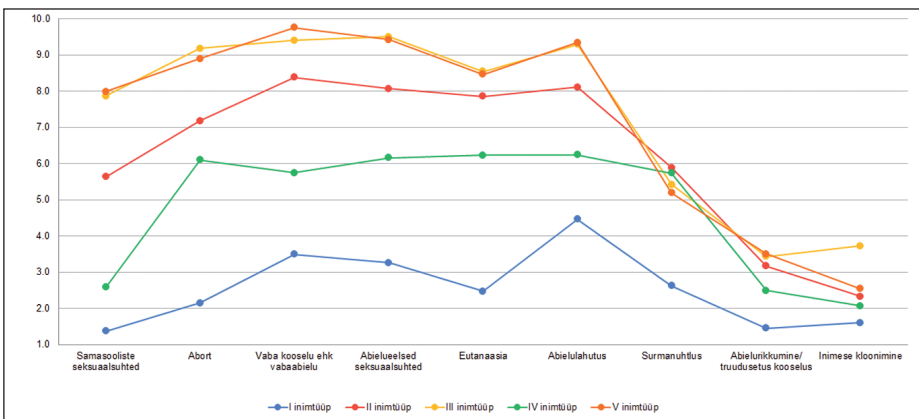
Tabel 1. LCA mudelite sobivust kirjeldavate kriteeriumite võrdlus

	3 klassi	4 klassi	5 klassi
Logaritmiline tõenäosus (log-likelihood)	-14425.96	-14137.49	-13937.83
Akaike teabe kriteerium (AIC)	29671.93	29368.97	29243.67

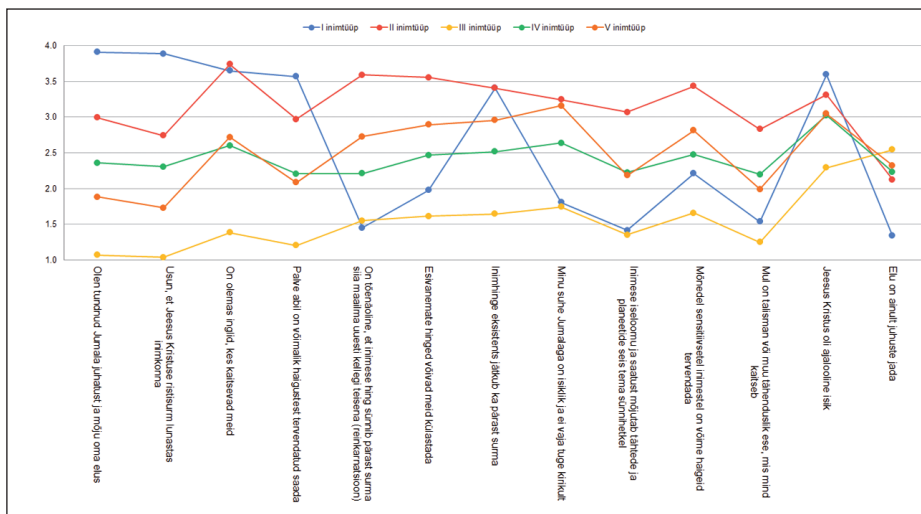
Inimtüüpide kirjeldused

Järgnevalt püüame tuvastatud inimtüüpe võimalikult täpselt kirjeldada. Selleks vaatleme klasside keskmisi väärtusi nii moraali (joonis 1) kui ka usuliste tõekspidamiste (joonis 2) indikaatorite lõikes. Samuti toetume vastajate osakaalule erinevate taustatunnuste lõikes (tabel 2).

Joonis 1. Keskmised hinnangud erinevate nähtuste ja tegevuste moraalsele aktsepteeritavusele inimtüüpide lõikes

Joonis 2. Keskmised hinnangud usuga seotud tõekspidamistele inimtüüpide lõikes

Tabel 2. Vastajate osakaal latentsete klasside lõikes

	I	II	III	IV	V
Osakaal koguvalemist	8%	19%	31%	12%	30%
Meeste osakaal	44%	36%	52%	49%	29%
Kõrgharitude osakaal	54%	46%	56%	45%	62%
Alla 30-aastaste osakaal	9%	6%	30%	6%	13%
60+ osakaal	19%	33%	20%	47%	21%
Eestlaste osakaal	76%	88%	92%	77%	94%
Usub Jumalasse	100%	71%	0%	43%	24%
Kuulub usuliikumisse	87%	34%	3%	26%	17%
Usk on (väga) oluline	96%	77%	5%	54%	31%
Usklik inimene	94%	24%	1%	20%	6%

Vaimne, kuid mitte religioosne inimene	11%	46%	14%	27%	41%
Religioosselt või vaimselt otsija	6%	19%	1%	20%	18%
Mittereligioosne inimene	0%	3%	39%	21%	25%
Religiooni suhtes ükskõikne inimene	2%	4%	43%	8%	19%
Ateist ehk Jumala eitaja	0%	1%	29%	0%	3%

I inimtüüp – tõsiusklik (8% küsitletutest)

Esimest inimtüüpi saab väga selgelt kirjeldada kui tõsiusklikku inimest. Kõik antud gruppi kuuluvad vastajad usuvad Jumalasse, enam kui 90% peavad usku väga oluliseks ning ka identifitseerivad end usklikuna. Valdav enamus kuulub ka mõnda usuliikumisse.

Moraalsetelt hoiakutelt on antud grupp rõhutatult konservatiivne, olles kõigi loetletud tegevuste ja nähtuste suhtes mitteaktsepteerivam kui mis tahes teine grupp. Nad kindlasti ei aktsepteeri nii samasooliste seksuaalsuhteid, aborti kui ka eutanaasiat.

Antud grupi usulised tõekspidamised kattuvad kristlike arusaamadega – usk Jeesuse ülestõusmisse, inglite olemasolusse ja surmajärgsesse ellu ning isiklik suhe Jumalaga. Samas vastanduvad reinkarnatsioonile, astroloogiale ning ka sellele, et elu on vaid juhuste jada. Võrreldes teistega iseloomustab antud inimtüüpi ka usuliste arusaamade selgus, kuivõrd „raske öelda“ valikuvarianti kasutati väga vähe (seejuures peamiselt väite „esivanemate hinged võivad meid külastada“ osas).

Antud grupist moodustavad mehed 44% ning võrreldes teiste gruppidega kuulub siia enam muukeelseid inimesi (24%). Antud inimtüüp on pigem omane keskealistele.

II inimtüüp – vaimne, kuid mitte religioosne inimene (19% küsitletutest)

Võrreldes tõsiusklikega on antud gruppi keerulisem iseloomustada. Peaaegu pooled antud tüübi esindajatest on end ise identifitseerinud

vaimse, kuid mitte religioosse inimesena, samas kui ülejäänud poole moodustavad end usklikuks pidajad ning religiooselt või vaimselt otsijad. Valdav enamik (77%) antud grupi liikmetest peab usk väga oluliseks ning üksnes 13% neist on märkinud, et nad ei usu Jumalasse (71% usub ja 15% ei oska öelda). Kolmandik palvetab vähemalt kord nädalas ja võrreldes teiste gruppidega on nende hulgas enam neid (71%), kes on kogunud üleloomulikku või seletamatut.

Moraaliga seotud hoiakutelt on antud grupp pigem liberaalne, toetades selgelt nii vaba kooselu, abieluelseid seksuaalsuhteid kui ka eutanaasiat ning lahtust. Ka abordi osas on nad pigem toetavad, samas kui samasooliste seksuaalsuhete ning surmanuhtluse osas on hinnangud pigem neutraalsed. Sarnaselt kõigi ülejäänud gruppidega nad truudusetust ning inimese kloonimist ei toeta.

Usuga seotud tõekspidamised on antud tüüpi puhul mõneti vastuolulised – nimelt nõustuvad või pigem nõustuvad nad nii kristlusele omaste kui ka sellele vastanduvate väidetega, näiteks kõige enam on nad nõustunud inglite olemasolu, reinkarnatsiooni ning sellega, et esivanemate hinged võivad meid külastada. Enamus on ka selgelt nõustunud, et nende suhe Jumalaga on isiklik ning nad ei vaja tuge kirikult, samas kui kolmandik neist on siiski mõne usuliikumise liige. Võrreldes teiste gruppidega on nende hulgas märksa enam neid, kes tunnevad suurel määral lähedust nii maausu (17%) kui ka budismi või hinduismiga (8%).

Antud gruppi iseloomustab selgelt huvi vaimsete teemade vastu, kuid samas ka reservatsioon kiriku osas. Viimane võib osaliselt tuleneda ka väärtuskonfliktist, kuivõrd antud tüüpi esindajad on pigem liberaalsete vaadetega ning avatud uue vaimsuse teemadele (Altnurme 2013). Sotsiodemograafiliselt profiililt domineerivad kesk- ja vanemaalised eesti keelt kõnelevad naised. Võrreldes esimese tüübiga on nende hulgas kõrgharitud pisut vähem (46%).

III inimtüüp – liberaalne skeptik (31% küsitletutest)

Kolmas ja suurim inimtüüp on võrdlemisi selgepiiriline, moodustades peaaegjalikult inimestest, kes end ise näevad mittereligioosse (39%) või religiooni suhtes ükskõiksena (43%), vähemal määral ka ateistina (29%, teistes gruppides seejuures ateiste sisuliselt ei ole). Usule vastandumist illustreerib ilmekalt fakt, et nende hulgas ei ole kedagi,

kes usuks Jumala olemasolusse (12% ei oska öelda) ning alla 5% on neid, kes peab usku oluliseks või kes kuulub mõnda usuliikumisse.

Antud inimtüüp on moraaliküsimustes liberaalne, pidades kõiki kirjeldatud väiteid (välja arvatud surmanuhtlus, truudusetus ja inimese kloonimine) igati aktsepteeritavaks. Kui kloonimise osas on ühiskonnas väga selgelt mitteaktsepteeriv hoiak, siis antud grupp on ka selles küsimuses pisut enam avatud.

Usuga seotud tõekspidamiste osas on grupp väga selgelt vastanduv, (pigem) mitte nõustudes kõigi väidetega, välja arvatud *Jeesus Kristus oli ajalooline isik ning elu on ainult juhuste rada*. Kui Jeesuse Kristuse ajaloolisus ei ole otseselt usuline küsimus, siis vastuolulised hinnangud elu juhuslikkuse osas on pigem üllatavad (35% oli pigem või täitsa nõus antud väitega).

Antud tüüpi inimene on suurema tõenäosusega nooremapoolne eesti keelt kõnelev mees.

IV inimtüüp – mittereligioosne konservatiivne inimene (12% küsitletutest)

Antud inimtüüp ei kattu selgelt ühegi usulise identiteediga – grupi liikmed on end identifitseerinud nii *usklike* (20%), *vaimsete*, kuid mitte religioosete (27%), *religioosselt või vaimselt otsijate* kui ka *mittereligioosete inimestena* (21%). Võrreldes teiste gruppidega oli nende hulgas ka enam neid, kes valisid *mitte keegi neist* (10%).

Umbes pooled antud gruppi kuulujatest märkisid oluliseks või väga oluliseks eluvaldkonnaks nii usu (54%) kui ka kiriku (43%), samas mõnda usuliikumisse kuulus neist umbes neljandik (10% ei osanud sellele küsimusele vastata) ja jumalateenistustel osalesid nad harva, kui üldse.

43% siia gruppi kuuluvatest vastajatest on märkinud, et usuvad Jumalasse, samas kui 33% ei osanud antud küsimusele vastata. Enamus defineeris Jumalat ebaisikulise kõrgeima väe, elujõu või energiana või jäi agnostilisele seisukohale, leides, et selles küsimuses ei ole võimalik lõplikku tõde teada saada. Pooled grupi liikmetest ei palveta kunagi ning neid, kes palvetavad vähemalt kord nädalas, on umbes kümnendik.

Grupiliikmete moraalsed hoiakud ja ka usulised tõekspidamised on pigem neutraalsed, mis viitab selgete hoiakute puudumisele.

Ainsaks oluliseks erisuseks on hinnang samasooliste seksuaalsuhtele, mida nad kindlalt ei aktsepteeri.

Seega antud suhteliselt kitsa tüübi moodustavad vastajad, kes idee järgi peavad oluliseks nii usku kui ka näiteks kirikut, kuid usulisi praktikaid, nagu jumalateenistustel osalemine või ka palvetamine, nad ei järgi. Läbivalt neutraalsed hinnangud (kohati vastanduvatele) usulistele tõekspidamistele viitavad pigem hoiakute puudumisele, mida toetab ka sarnane hoiak moraali küsimustes, kus eristatakse teistega võrdluses selgelt vaid samasooliste küsimuses. Viimast võib mõjutada asjaolu, et pea pooled antud tüübi esindajatest on 60+ vanusegrupist.

V **inimtüüp** – mittereligioosne liberaalne inimene (30% analüüsitutest)

Viimase, võrdlemisi suure grupi moodustavad samuti erinevate, peamiselt religioonile vastanduvate identiteetidega küsitatud, kelle hulgas domineerivad *vaimne, kuid mitte religioosne* (41%) ning *mittereligioosne inimene* (25%).

Antud tüüpi iseloomustab võrdlemisi madal Jumalasse uskujate osakaal (37%), usu mitteoluliseks pidamine ning ka madal kiriku liikmelisus (22%).

Moraalsetelt hoiakutelt on antud grupp väga avatud ning kattub III tüübi hoiakutega.

Usuliste tõekspidamiste osas pigem nõustuvad väidetega:

- minu suhe Jumalaga on isiklik ja ei vaja tuge kirikult;
- Jeesus Kristus oli ajalooline isik;
- inimhinge eksistents jätkub ka pärast surma;
- esivanemate hinged võivad meid külastada;
- mõnedel sensitiivsetel inimestel on võime haigeid tervendada;
- on tõenäoline, et inimese hing sünnib pärast surma siia maailma uuesti kellegi teisenä;
- on olemas inglid, kes kaitsevad meid.

Pigem nad ei nõustu väidetega:

- usun, et Jeesuse Kristuse ristisurm lunastas inimkonna;
- olen tundnud Jumala juhatust ja mõju oma elus;
- mul on talisman või muu tähenduslik ese, mis mind kaitseb;

- palve abil on võimalik haigustest tervendatud saada;
- inimese iseloomu ja saatust mõjutab tähtede ja planeetide seis tema sünnihetkel.

Antud jaotus kinnitab vastajate mittereligioosseid vaateid, vastandumist uskumustele, mis on omased institutsionaalsele religioonile, samas välistamata hingede surematust või inglite olemasolu. Seejuures on nende hulgas võrreldes teiste gruppidega enam kui kaks korda rohkem neid, kellel ei ole usuga seotud väidete osas selget arvamust (näiteks väitele „inimhinge eksistents jätkub ka pärast surma“ ei osanud hinnangut anda 26% grupi liikmetest).

Antud grupis domineerivad naised (71%), kõrgharidusega vastajad (62%) ning eesti keele rääkijad (94%).

Kui moraalsetelt hoiakutelt on III ja V tüüp sarnaselt liberaalsed, siis usulises maailmapildis on erinevused eelkõige hoiakute selguses – kui III tüübi inimestel on selgelt sekulaarne maailmapilt, siis V tüübi puhul on see oluliselt ambivalentsem, mida täiendab ka suur „ei oska öelda“ vastuste osakaal.

Moraalse ja usulise maailmapildi seos indiviidi tunnetuse ning ühiskondlike hoiakutega

Empiirilise osa teine pool keskendub regressioonianalüüsi mudelitele, mille abil vaatleme, kuidas on antud maailmapildid seotud vastajate tunnetusliku (rahulolu majandusliku olukorra ning eluga üldiselt) ning hoiakulise (suhtumine usundiõpetusse ning vabatahtlikku panustamisse) poolega.

Tabel 3 kirjeldab kahte regressioonimudelit. Esimene keskendub sellele, kuidas inimtüüp mõjutab vastajate rahulolu nende majandusliku olukorraga, ning teine sellele, kuidas inimtüüp mõjutab rahulolu eluga üldiselt. Selleks et hinnata inimtüübi puhast mõju, oleme mudelisse kaasanud ka peamised sotsiodemograafilised taustatunnused (sugu, vanus, haridus, sissetulek, rahvus ja leibkonna liikmete arv).

Tabel 3. Usulis-moraalse inimtüübi ning sotsiodemograafiliste taustatunnuste statistiliselt oluline mõju rahulolule majandusliku olukorraga ning eluga üldiselt. Lineaarse regressiooni standardiseeritud kordaja β väärtus.

	Rahulolu majandusliku olukorraga	Rahulolu eluga üldiselt
sugu	0.10**	0.11**
vanus	0.09*	0.05
haridus	0.09*	0.12**
leibkonna liikmete arv	0.13**	0.2***
leibkonna sissetulek	0.39***	0.26***
tüüp 1	0.08*	0.06*
tüüp 2	-0.01	0.07*
tüüp 3	0.04	-0.04
tüüp 4	-0.13***	-0.12**
tüüp 5	0.01	0.04
mudeli kirjeldusvõime R^2	0.17	0.12

Olulisustõenäosused: * $p < 0.05$; ** $p < 0.01$; *** $p < 0.001$

Mudelite kirjeldusvõimed (R^2) on vastavalt 0.17 ja 0.12, ehk antud mudelid kirjeldavad inimeste rahulolu variatiivsust seoses majandusliku olukorra ning eluga üleüldiselt, vastavalt 17% ja 12%. Seega on antud tegurid rahulolu kujunemisel olulised, kuid lisaks kirjeldatule eksisteerib ka teisi mõjureid.

Samas on siiski ilmne, et lisaks soole (naised pisut enam rahul), haridusele (kõrgemalt haritud pisut enam rahul), vanusele (vanemad pisut enam rahul) ja leibkonna suurusele omab statistiliselt olulist mõju ka vastajamaailmavaade. Nimelt on I inimtüübi (*tõsiusklikud*) vastajad võrreldes ülejäänutega enam rahul nii majandusliku olukorra kui ka eluga üleüldiselt, samas kui IV inimtüüpi kuulujad on pigem rahulolematud. II inimtüübi osas on positiivne mõju vaid üldisele eluga rahulolule, samas kui ülejäänud inimtüüpide puhul ei ole regressioonikordajad statistiliselt olulised.

EEU 2020 uuring sisaldas ka küsimust „Kas Teil on olnud kunagi

elus üleloomulikke või seletamatuid kogemusi, mida on raske mõistusega seletada?“. Tegemist on huvitava mõõdikuga, mis võimaldab uurida vastaja müstilist maailmatunnetust. Tabel 4 kirjeldab regressioonianalüüsi tulemusi, mis vaatleb seda, kuidas sõltuvad üleloomulikud kogemused usulis-moraalsest inimtüübist.

Tabel 4. Usulis-moraalse inimtüübi ning sotsiodemograafiliste taustatunnuste statistiliselt oluline mõju üleloomulike või seletamatute kogemuste kogemisele. Lineaarse regressiooni standardiseeritud kordaja β väärtus.

sugu	0.17***
tüüp 1	0.23***
tüüp 2	0.38***
tüüp 3	-0.45***
tüüp 4	0.01
tüüp 5	0.03
mudeli kirjeldusvõime R^2	0.34

Olulisustõenäosused: * $p < 0.05$; ** $p < 0.01$; *** $p < 0.001$

Sotsiodemograafilistest tunnustest osutus statistiliselt oluliseks vaid sugu – naiste puhul on antud tõenäosus pisut suurem. Keskmisest tõenäolisemalt on üleloomulikke kogemusi I ning II inimtüüpi kuulujatel, samas kui skeptilise inimtüübi puhul on üleloomuliku kogemine väga ebatõenäoline. Samas nii IV kui V inimtüüpi kuulumine ei mõjuta üleloomulike kogemuste tajumise tõenäosust.

Kuigi ei saa välistada, et antud seose põhjuslikkus võib olla ka vastassuunaline – üleloomulikud kogemused võivad olla teguriks usulise maailmapildi kujunemisel –, on selge, et esimesse ja teise inimtüüpi kuulujate jaoks on müstilised kogemused tihti osa maailmapildist.

Järgnevalt vaatleme seda, kuidas eristub inimtüübiti suhtumine kohustuslikku usundiõpetusse (tabel 5).

Tabel 5. Usulis-moraalse inimtüübi ning sotsiodemograafiliste taustatunnuste statistiliselt oluline mõju suhtumises usundiõpetuse kohustuslikkusesse. Lineaarse regressiooni standardiseeritud kor-daja β väärtus.

vanus	0.15***
haridus	0.12**
kuulub kogudusse	0.15**
tüüp 1	0.24***
tüüp 2	0.13**
tüüp 3	-0.32***
tüüp 4	0.05
tüüp 5	0.02
mudeli kirjeldusvõime R^2	0.20

Olulisustõenäosused: * $p < 0.05$; ** $p < 0.01$; *** $p < 0.001$

Sotsiodemograafilistest taustatunnustest omavad olulist (positiiv-set) mõju nii vanus, haridus kui ka koguduslik kuuluvus. Samuti avaldavad olulist mõju kolm esimest inimtüüpi. Selgub, et nii I kui ka II inimtüüpi kuulujatel on võrreldes ülejäänutega oluliselt suurem tõenäosus toetada kohustuslikku usundiõpetust, samas kui III tüübi puhul on hoiakud selgelt negatiivsed. IV ja V tüüpi kuulujate puhul mõju puudumine viitab taas väljakujunenud hoiaku puudumisele, mis iseloomustab ka antud gruppide üldisemaid trende.

Vaadeldud mudel kirjeldab peaaegu viiendiku sõltuva tunnuse (suhtumine kohustuslikku usundiõpetusse) variatiivsusest, mida võib analüütilises mõttes pidada kõrgeks näitajaks, kuid sisuliselt tähendab see seda, et eksisteerib lisaks ka muid tureid.

Analüüsitav küsimustik sisaldas ka mõõdikut, mis puudutas vas-tajate valmidust panustada mõne kohaliku koguduse tegevustesse (seda ka juhul, kui inimene ise kogudusse ei kuulu ega kavatse ka sel-lega liituda). Järgnev tabel (6) kirjeldab esmalt regressioonimudelit, mis sisaldab taustatunnuseid ja maailmavaatelist tüpoloogiat (mudel 1), ning seejärel mudelit, kuhu on lisatud ka tunnus, mis näitab vas-taja koguduslikku kuuluvust (mudel 2), eeldusel, et viimane võib samuti antud kontekstis olulist rolli mängida.

Tabel 6. Usulis-moraalse inimtüübi ning sotsiodemograafiliste taustatunnuste statistiliselt oluline mõju valmisolekusse panustada mõne kohaliku koguduse tegevusse. Lineaarse regressiooni standardiseeritud kordaja β väärtus.

	Mudel 1	Mudel 2
sugu	0.11*	0.11*
vanus	0.17**	0.09
rahvus	-0.13*	-0.13*
tüüp 1	0.24***	0.08
tüüp 2	0.14**	0.1*
tüüp 3	-0.41***	-0.33***
tüüp 4	0.08	0.12*
tüüp 5	0.1	0.14**
kuulub kogudusse		0.39***
mudeli kirjeldusvõime R ²	0.24	0.3

Olulisustõenäosused: * $p < 0.05$; ** $p < 0.01$; *** $p < 0.001$

Mõlema mudeli kirjeldusvõime on väga kõrge (vastavalt 24% ja 30%), mis viitab sellele, et analüüsivad tegurid mängivad vaadeldavate hoiakute kujunemisel olulist rolli.

Analüüsidest muutujate mõju ilma kogudusliku kuuluvuseta, paistavad olulisemateks mõjuriteks olevat kuulumine I (suurem tõenäosus panustada) või III (väiksem tõenäosus panustada) tüüpi. Väiksemat mõju omab sugu (naised panustavad tõenäolisemalt kui mehed), vanus (vanemad inimesed on rohkem valmis panustama), rahvus (eestlased on enam valmis panustama kui muud rahvused) ning ka II tüüpi kuulumine.

Mõneti ootuspäraselt muudab kogudusliku kuuluvuse lisamine mudelit olulisel määral – koguduse liikmed on märkimisväärselt altimad vabatahtlikuna panustama. Kuna 90% I inimtüüpi kuulunud vastajatest on koguduse liikmed, siis on arusaadav, et pärast kogudusliku kuuluvuse lisamist muutub antud tüüp mitteoluliseks. Huvitaval kombel omavad teise mudeli puhul olulist positiivset mõju ka kuulumine IV ning V inimtüüpi.

Arutelu

Kuigi käesoleva uuringu keskmises oleva tüpologia loomisel kasutatakse lähenemist, mis on sarnane Andrus Saare kümne aasta taguse analüüsiga (Saar 2012), ja jõudsime ka sarnasele tüüpide arvule, on tüübid olemuslikult väga erinevad. Seetõttu ei ole nende omavahe-line võrdlus mõttekas. Antud erinevused tulenevad tõenäoliselt metodoloogilistest erisustest, ning selleks, et sisulisi muutusi kaardistada, tasuks käesolevas artiklis kirjeldatud protseduuri rakendada ka varasematele andmetele.

Kui 22% küsitletutest peab end usklikuks, siis selgelt kristlike ja samal ajal konservatiivsete vaadetega elanikke on orienteeruvalt 8%. Selle ühiskonnagrupi liikmed usuvad isikuliselt Jumalasse, käivad regulaarselt jumalateenistustel ja palvetavad sagedamini. Ootuspäraselt toetavad nad kohustuslikku usundiõpetust, on valmis vabatahtlikult (koguduses) panustama ja on suure tõenäosusega kogenud midagi üleloomulikku.

Oluline on märkida, et antud gruppi iseloomustab suurem rahulolu nii majandusliku olukorra kui ka eluga üldiselt. See kinnitab sarnaste uuringute tulemusi, kus tõsiusklike kõrgemat rahulolu on seostatud nii sotsiaalsete (Snoep 2008; Koenig 2012) kui ka elustiili teguritega (Diener *et al.* 2011).

Arvestataval osal elanikkonnast (19%) on selge vaimsetele teemadele avatud maailmapilt, mis samal ajal oponenteerib organiseeritud religioonile. Suurem osa antud grupi liikmetest defineeribki end vaimsete, kuid mitte religioossete inimestena. Nende maailmavaade hõlmab nõustumist nii kristlusele kui ka näiteks uue vaimsuse (Altnurme 2013) liikumistele omaste arusaamadega, mida omakorda ilmestab asjaolu, et enamik antud gruppi kuulujatest on kogenud midagi üleloomulikku. Moraaliga seotud hoiakutelt ollakse pigem liberaalsed, mis võib samuti olla üheks distantseerumise põhjuseks võrdlemisi konservatiivsest kirikust.

End otsesõnu ateistiks pidavaid inimesi on Eestis umbes 9% täisealisest elanikkonnast, mis on märkimisväärselt väiksem osakaal kui mitmetes Lääne-Euroopa riikides (Molteni ja Biolcati 2018). Samas on umbes 31% küsitletutest oma hoiakutelt väga selgelt usu teemade osas skeptilised, pidades usku ebaoluliseks ning välistades nii Jumala olemasolu kui ka üleloomulikud kogemused. Seega võiks

väärtusstruktuuri põhjal tinglikult ateistide osakaalu suurendada pea 30%-ni. Vastuargumendina võib aga tuua fakti, et suur osa neist ei pea elu vaid juhuste rajaks, mis mõneti õõnestab selgelt materialistlikku käsitlust. Moraalsetelt hoiakutel on antud inimtüüp ühemõtteliselt liberaalne. Ootuspäraselt ei ole antud gruppi kuuluvad inimesed valmis koguduste kontekstis vabatahtlikult panustama ega toeta ka kohustuslikku usundiõpetust.

Analüüsi põhjal eristus lisaks kaks mõneti sarnast inimtüüpi, keda võiks samuti iseloomustada pigem mittereligioossete inimesena, kuid erinevalt eelmisest grupist ei ole nende hoiakud selgelt vastanduvad. Nii religiooniga seonduvad kui ka laiemalt vaimsed küsimused ei paista neid eriti kõnetavat. Tüüpiliselt valivad nad usu-liste arusaamade puhul pigem neutraalse positsiooni või eelistavad küsimustele mitte vastata. Samuti on antud inimtüüpide puhul enda kohta märgitud usuliste identiteetide variatiivsus suurim, mis vähemalt osaliselt viitab sellele, et pakutud identiteetide loend ei kõneta või ei ole alati relevantne.

Antud kaks gruppi (IV ja V) eristuvad eelkõige oma moraalsetelt hinnangutelt – esimene on konservatiivsem ning teine liberaalne. Mõlemas grupis on vaatamata personaalsele reserveeritusele märkimisväärne osa neid, kes peavad idee järgi oluliseks nii usku kui ka kiriku institutsiooni. Antud nähtus vajaks kindlasti põhjalikumat käsitlust, kuid vähemalt osaliselt võiks seda vast seostada varasemates uuringutes viidatud asendus kristluse fenomeniga (Altnurme 2016), mis lihtsustatult viitab olukorrale, kus mittekristlik enamus on huvitatud, et kristlik vähemus hoiaks traditsioonilisi kombeid ja moraali tallel.

Huvitaval kombel on IV gruppi kuulujad võrreldes teistega vähem rahul nii oma majandusliku olukorra kui ka eluga üldiselt, samas kui V grupi osas sarnaseid seoseid ei esine. Kuna sotsiodemograafilised taustatunnused on arvesse võetud, võib järeldada, et rahulolu vähendab mittereligioosus koosmõjus konservatiivsusega. Varasemad uuringud on näidanud, et indiviidi väärtusstruktuuri kattuvus ühiskonnas domineerivate väärtustega korreleerub nii eluga rahulolu (Khaptsova ja Schwartz 2016) kui ka sotsiaalse usaldusega (Beilmann ja Lilleoja 2015). Seega võib spekuloida, et üldise ühiskonna liberaliseerumise taustal on konservatiivsemate vaadete inimeste rahulolu vähenemas, kuid seda ainult mittereligioossete hulgas.

Antud seost tasuks kindlasti edaspidistes uuringutes põhjalikumalt käsitleda.

Kuulumine IV või V inimtüüpi ei mõjuta üleloomulike kogemuste olemasolu ega ka suhtumist usundiõpetusse. Küll aga mõlemal juhul positiivselt valmidust vabatahtlikuna panustada mõnda kohaliku koguduse projekti. Tegemist on mõneti ootamatu seosega, kuid see kinnitab antud gruppide formaalselt positiivset suhtumist kiriku institutsiooni.

Kokkuvõtteks

Käesoleva uurimuse eesmärgiks oli kaardistada eestimaalaste tüüpilisemad usulis-moraalsed maailmapildid. Usuliste tõekspidamiste ning moraalsete hoiakute koosmõjus joonistusväljaviiseristuvat inimtüüpi, keda suhtumises usulistesse küsimustesse võib käsitleda kolme võrdlemisi sarnases proportsioonis grupina: 1) tõsiusklikud ja vaimsed inimesed (I ja II tüüp / 27%); 2) selgelt usule vastandujad (III tüüp / 31%); ning 3) usu suhtes ükskõiksed (IV ja V tüüp / 42%).

Teostatud analüüs andis võimaluse kõrvutada vastajate enda poolt valitud usulisi identiteete väärtusstruktuuri tüüpidega. Kui I, II ja III inimtüübi (tõsiusklikud, vaimsed ja skeptikud) usuline identiteet langes enamjaolt üsna hästi kokku tüübipõhise klassifikatsiooniga, siis IV ja V tüübi puhul olid mustrid vähem tajutavad. Antud tulemus kinnitab, et usulist identiteeti on võrdlemisi lihtne valida selgelt struktureeritud maailmavaate korral, samas kui umbes 40% puhul (mittereligioossed) antud lähenemine ei pruugi sisukat vastust anda.

Kinnitust leidis seos usulis-moraalse maailmapildi ning üldise rahulolu vahel, nimelt konservatiivsed ning religioossed inimesed on võrreldes teistega tõenäoliselt rahulolevamad, samas kui konservatiivsed ning mittereligioossed inimesed on pigem rahulolematud.

Samuti eksisteerib selge korrelatsioon usulis-moraalse maailmapildi ning üleloomulike kogemuste vahel – tõsiusklikud ja eriti vaimsed inimesed kogevad üleloomulikku võrdlemisi suurema tõenäosusega, samas kui sekulaarsete inimeste puhul on antud tõenäosus pea olematu. Seejuures ei saa muidugi välistada, et antud kogemused on hoopis vaimse või religioosse maailmapildi kujunemise aluseks.

Mittereligioossete vastajate (IV ja V inimtüüp) hulgas on võrdlemisi

palju neid, kes peavad idee järgi oluliseks nii usku kui ka kiriku institutsiooni, kuid personaalselt mingil viisil usku ei praktiseeri. Antud nähtus võiks olla seostatav asenduskristluse fenomeniga, kuid vajab kindlasti põhjalikumat analüüsi.

Kokkuvõttes võib kindlalt väita, et kasutatud tüpoloogiline lähenemine täidab oma eesmärgi, aidates ületada mitmeid metodoloogilisi probleeme, eriti olukorras, kus vastajatel puudub struktureeritud usuline maailmapilt.

Kasutatud kirjandus ja muud allikad

- Allport, Gordon W. ja Michael J. Ross. 1967. „Personal religious orientation and prejudice“. *Journal of Personality and Social Psychology* 5 (4): 432.
- Altnurme, Lea. 2013. „Uus vaimsus – mis see on“. *Mitut usku Eesti, III: Uue vaimsuse eri*, toim Marko Uibu, 18–36. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Altnurme, Lea. 2016. „Asenduskristlus“. *Kuhu lähed, Maarjamaa? Quo vadis, Terra Mariana?*, toim Erik Jõks, 152–164. Tallinn: Eesti Kirikute Nõukogu.
- Beilmann, Mai ja Laur Lilleoja. 2015. „Social trust and value similarity: The relationship between social trust and human values in Europe“. *Studies of Transition States and Societies* 7 (2): 19–30.
- Diener, Ed, Louis Tay ja David G. Myers. 2011. „The religion paradox: If religion makes people happy, why are so many dropping out?“ *Journal of personality and social psychology* 101 (6): 1278–1290.
- Fukuyama, Yoshio. 1961. „The major dimensions of church membership“. *Review of Religious Research* 2 (4): 154–161.
- Glock, Charles Y. ja Rodney Stark. 1970. *Religion and society in tension: A publication from the research program in the Sociology of Religion Survey Research Center*. Berkeley: University of California.
- Khaptsova, A. ja Shalom H. Schwartz. 2016. „Life satisfaction and value congruence“. *Social Psychology* 47: 163–173. DOI: <https://doi.org/10.1027/1864-9335/A000268>
- Koenig, Harold G. 2012. „Religion, spirituality, and health: The research and clinical implications“. *ISRN Psychiatry* 8: 1–15.

- Lee, Lois. 2014. „Secular or nonreligious? Investigating and interpreting generic ‘not religious’ categories and populations“. *Religion* 44 (3): 466–482.
- Lilleoja, Laur. 2021. „Elanikkonna tüpoloogia lähtuvalt inimeste suhestumisest usu ja moraaliga seotud teemadesse“. Ettekanne 11. novembril Eesti Kirikute Nõukogu ja Tartu Ülikooli Usuteaduskonna interdistsiplinaarsel konverentsil „Eesti elanike maailmapilt „Elust, usust ja usuelust 2020“ uuringu valguses“. Tartu Ülikool.
- Lindeman, Marjaana, Michiel van Elk, Jari Lipsanen, Pinja Marin ja Uffe Schjødt. 2019. „Religious Unbelief in Three Western European Countries: Identifying and Characterizing Unbeliever Types Using Latent Class Analysis“. *The International Journal for the Psychology of Religion* 29 (3): 184–203. <https://doi.org/10.1080/10508619.2019.1591140>
- Linzer, Drew A. ja Jeffrey Lewis. 2007. „poLCA: Polytomous Variable Latent Class Analysis“. *Journal of Statistical Software* 42 (10): 1–29. <https://www.sscnet.ucla.edu/polisci/faculty/lewis/pdf/poLCA-JSS-final.pdf>
- Molteni, Francesco ja Ferruccio Biolcati. 2018. „Shifts in religiosity across cohorts in Europe: A multilevel and multidimensional analysis based on the European Values Study“. *Social Compass* 65 (3): 413–432.
- Muthén, Bengt ja Linda Muthén. 2000. „Integrating person-centered and variable-centered analyses: Growth mixture modeling with latent trajectory classes“. *Alcoholism: Clinical and Experimental Research* 24: 88–891. <https://doi.org/10.1111/j.1530-0277.2000.tb02070.x>
- Pew Research Center. 2018. „Being Christian in Western Europe“. *Report*, 28. mai. <http://www.pewforum.org/2018/05/29/being-christian-in-western-europe/>
- Rommel, Atko. 2017. „Religion, interrupted? Observations on religious indifference in Estonia“. *Religious Indifference: New Perspectives from Studies on Secularization and Nonreligion*, toim Johannes Quack ja Cora Schuh, 123–142. Spingler.
- Revilla, Melanie, Daniel Zavala-Rojas ja Willem E. Saris. 2016. „Creating a good question: How to use cumulative experience“. *The SAGE Handbook of Survey Methodology*, toim Christof Wolf, Dominique

- Joye, Tom Smith ja Yang-chih Fu, 236–254.
- Rokeach, Milton. 1973. *The Nature of Human Values*. New York: The Free Press.
- Schwartz, S. H. ja W. Bilsky. 1987. „Toward a psychological structure of human values“. *Journal of Personality and Social Psychology* 53: 550–562.
- Snoep, Liesbeth. 2008. „Religiousness and happiness in three nations: a research note“. *Journal of Happiness Studies* 9 (2): 207–211.
- Thiessen, Joel ja Sarah Wilkins-Laflamme. 2017. „Becoming a religious none: Irreligious socialization and disaffiliation“. *Journal for the Scientific Study of Religion* 56 (1): 64–82.